

Zes eeuwen stormvloed en overstromingen in de zuidwestelijke delta (II).

Een kwestie van perceptie

Werd in de eerste bijdrage over stormvloed en overstromingen vooral naar de schade gekeken en hoe deze werd hersteld, in dit artikel staat de perceptie centraal. Daarbij gaat het om de vraag hoe de tijdgenoot dergelijke rampen heeft beleefd en welke verklaring hij daarvoor had. Was het inderdaad allemaal de straf van God? Vond iedereen dat en bleef dit gedurende de periode 1400–2000 onveranderd of moet er onderscheid worden gemaakt tussen diverse lagen van de bevolking en perioden om een duidelijk beeld te krijgen? Kortom, welke factoren bepaalden het denken van de tijdgenoot gedurende die zes eeuwen over de redenen waarom zijn woongebied onder water liep?

Om op genoemde vragen een antwoord te krijgen, gaan we in dit artikel eerst in vogelvlucht in op het veranderde denken gedurende de periode 1400–1600. Daarna wordt nader toegelicht welke bevolkingsgroepen door natuurrampen in het algemeen en stormvloed en overstromingen in het bijzonder werden getroffen en welke factoren daarbij een belangrijke rol speelden. Vervolgens wordt de aard van het bronnenmateriaal dat ons over die dramatische gebeurtenissen van die zes eeuwen informeert, nader bekeken. Met andere woorden, wie is er aan het woord over een ramp, waarom die en wat is het belang van de schrijver van de desbetreffende bron bij het gebeuren. Ten slotte staan we nog even stil bij enkele niet onbelangrijke aspecten van overstromingen.

Het veranderde denken, 1400–2000

Gedurende de afgelopen zes eeuwen is het denken over onze leefomgeving en samenleving ingrijpend veranderd. Dit heeft te maken met tal van factoren, waarbij valt te wijzen op onder meer de toename van informatie door de boekdrukkunst en het groeiend alfabetisme.¹ Tegelijkertijd werd de wereld ‘groter’ door de vele ontdekkingsreizen, bleek de aarde niet het centrum van het heelal te zijn en kwam daar in de achttiende en negentiende eeuw de industriële ontwikkeling bij, gevolgd door de technologische revolutie van de periode erna.

Stond rond 1400 Gods schepping nog centraal in de belevingswereld van de mensen, gedurende de eeuwen daarna kwam er steeds grotere aandacht voor de natuur. Dit manifesteerde zich in de schilderkunst en in het vastleggen van de planten- en dierenwereld. Die natuur bleek aan algemene wetten te zijn onderworpen: de natuurwetten. Bijgevolg werd de landbouw als enige nuttige sector beschouwd waar uit het ‘niets’ iets werd voortgebracht. De denkers die op dit gedachtegoed voortbouwden en het toepasten op de samenleving, beschouwden de rol die God daarin had als passief. De volgende stap was het ontkennen van Zijn bestaan. In de negentiende eeuw ontstond de evolutietheorie, waarin zelfs de mens zoals zovele andere elementen het resultaat was van een lange ontwikkeling met onderweg vele aanpassingen.

De route in het denken van goddelijke schepping via fysiocratie, deïsme, atheïsme en evolutie tot sterke ontkerkelijking na 1960 werd echter niet door alle lagen van de bevolking bewandeld. De route liep en loopt zelfs nu nog dwars door alle bevolkingslagen heen. Vandaag de dag zijn er nog velen die diep gelovig zijn. Omgekeerd was ook al in vroeger eeuwen niet iedereen even doordrongen van het geloof.

De betrokkenen

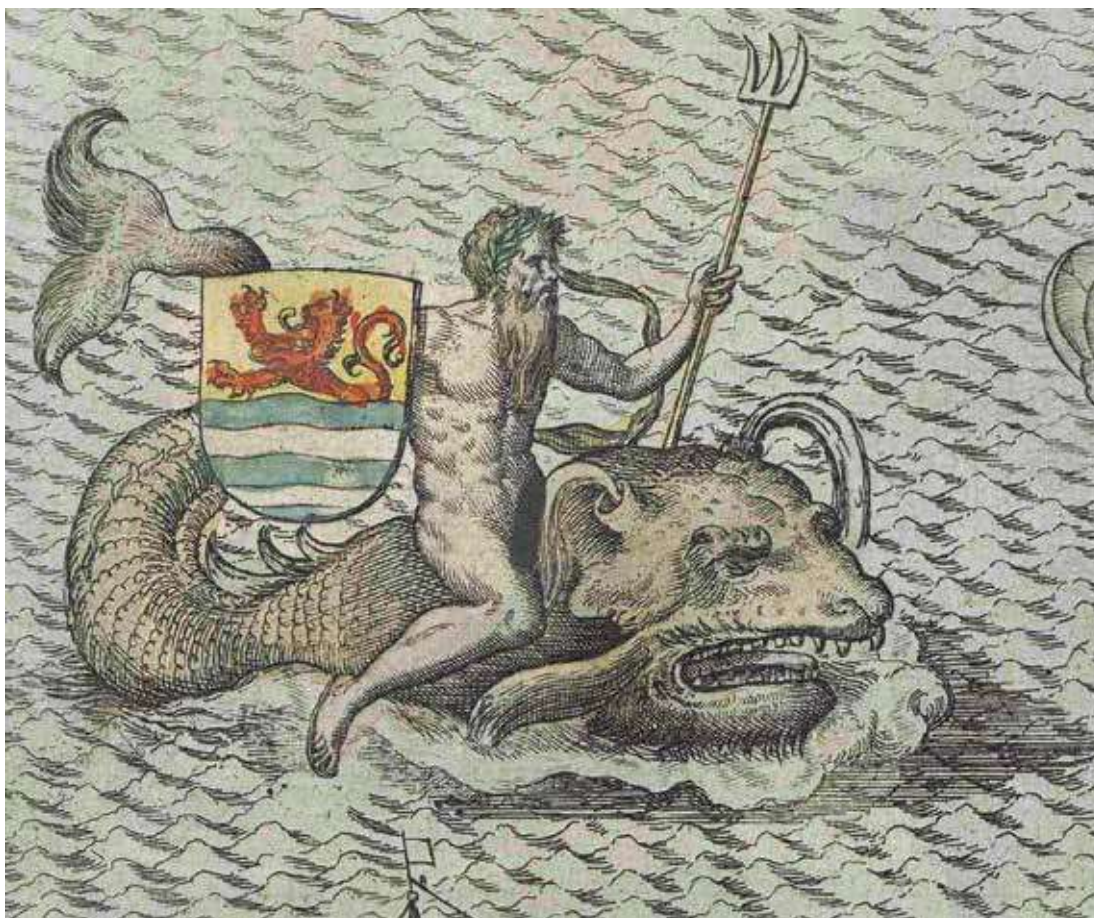
Streng winters hebben grote invloed op de armen in de samenleving. Veelal is er voor hen in het winterseizoen geen werk en in het verleden – zeker tijdens de Kleine IJstijd – kon het winterweer meedogenloos zijn. Bovendien leidde een lange periode van vorst doorgaans tot schaarste aan voedsel en brandstof. Armen gingen dan hout sprokkelen en in wakken op visvangst. Voor de rijken vormden dergelijke weersomstandigheden geen tijd van gebrek. Voor hen was er een goed verwarmd huis en was er voedsel in overvloed. Voor enkelen onder hen waren dichtgevroren grachten en plassen bij uitstek de plek om die rijkdom te tonen, gekleed in bontjassen op rijkversierde sleden, terwijl de dames hun ogen tegen

de kou beschermden met maskers. Een lange strenge winter eindigde met verhoogde sterfte onder de armsten en op de akkers mislukte nogal eens de oogst van een wintergewas. Niettemin zijn strenge winters onderdeel van de natuur. Ze zijn het resultaat van natuurlijke variatie in de temperatuur. Grote groepen in de samenleving bestempelden de strenge winters echter als onderdeel van bestraffende goddelijke invloed op de mensen.²

Ook bij droogte werden de armsten het hardst getroffen. In een aantal gevallen leidden extreem droge zomers of herfstperioden niet zelden tot verhoogde sterfte. Zo was een lange droogte in 1669, waarbij mens en dier het zeer zwaar hadden, in Vlaanderen aanleiding om op 6 oktober te Brugge bidstonden te houden.³

Zien we hetzelfde nu ook bij grote overstromingen? In grote trekken wel. Het zijn de kleine boeren en landarbeiders die veel of zelfs soms

alles te verliezen hebben. Dit is ook het geval bij de kleine pachtboeren, want gebouwen met daarin de oogst en werktuigen en vee werden getroffen. Verzekeringen waren er niet, althans niet voor de twintigste eeuw. De kleine eigengeerfde boeren verging het nog slechter. Voor de grote landeigenaren lag dit anders. Hun bezit lag niet alleen verspreid in verschillende polders, maar ook in verschillende gebieden. Het polderlandschap was gecompartmenteerd, dat wil zeggen dat elke polder zijn eigen dijken had. Daardoor overstroomden zelden zeer grote polderoppervlakten, maar slechts afzonderlijke polders. Zelfs in 1953 bleef aan de Brabantse zijde de Oude Fijnaartpolder droog als een eiland in een grote watervlakte. Ook de polder waar Krabben-dijke in ligt bleef in 1953 droog, terwijl die aan weerszijden ervan onderliepen. Verder hadden veel grote landeigenaren verschillende bezittingen die zelden allemaal even overstromingsge-

Invloed van het renaissancedenken in de cartografie: Poseidon in de cartouche van de kaart van Zeeland door Ortelius, 1575.

voelig waren. Dit betekent dat de grootgrondbezitters door de verspreide ligging van hun land en de veelsoortigheid van hun bezit automatisch een risicospreiding hadden aangebracht.

Dan was er nog het verschil in opleidingsniveau en persoonlijke overtuiging. De gewone mensen, van wie meer dan de helft als boer op het platteland in de polders woonde, volgden als braaf christen wat er in de parochiekerken werd verteld en vooral wat daar aan evangelie werd uitgebeeld in de vorm van schilderijen en beelden. Het merendeel vertrouwde op de lokale geestelijkheid en nam graag voor waar aan wat deze vertelde. Het uiteindelijke doel van het menselijk bestaan was na dit leven in de hemel te geraken. Daarbij waren geloof en goede werken van belang. Indien nodig werd ook gedreigd met hel en verdoemenis. Vooral dit laatste was in menige parochiekerk kleurrijk als laatste oordeel afgebeeld. Voor wat het dopen, trouwen en begraven betreft, had de kerk het monopolie. Ten slotte kwam er nog bij dat vele boeren een beroep deden op de lokale geestelijkheid voor het opstellen van documenten en dergelijke. Niet zelden overigens was de lokale geestelijkheid de ontvanger van een ambachtsheer of namens de kerk, kapel of een andere dienst en inde zij de pacht van de boeren. Dit beeld was typisch voor de late middeleeuwen.

Na verloop van tijd veranderde dit, maar die veranderingen zien we eerst en vooral bij de meer welgestelden en geletterden. Zij volgden het laatste nieuws en de trends in de 'wetenschap'. Zij lazen de boeken, de almanakken en – later – de kranten. Zij bekeken, of liever kochten ook de kaarten van de vele kaartmakers, waarop ze niet God maar de Griekse god Poseidon zagen staan die de zee bestierde. Zij ondergingen de invloed van het nieuwe denken. Zij werden de eerste grote groep 'zelfstandige' denkers. Een van hen was Isaac Beeckman, een Zeeuws geleerde (1588-1637). Hij was geïnteresseerd in het dagelijks weer, voor hem louter een object van studie. Hij was ervan overtuigd dat men het weer alleen kon doorgronden door het te meten; daarom hield hij een weerdagboek bij:⁴

Wilt men vant weer in toekomende tyden oordeelen, men met het weer van den tegenwoordigen tyt gaslaen ende beschryven so dicwils alser veranderinge valt, al waert van dach tot dach, of van uyre tot uyre, so dicwils

als de veranderinghe valt van wint, reghen, snee, van drooghte, donder, vorst, hitte, coude, etc....

Maar anderzijds bevonden zich in die groep ook vele diepgelovige protestanten die door Bijbelstudie het fundament van hun christelijke geloof juist versterkten. Bovendien werd deze groep gevoed door de geschriften en pamfletten van de vele schrijvers in de Nederlandse Republiek, waaronder zich vooral veel predikanten bevonden (zie hierna).

We zien zich onder de bevolking verschillende groepen aftekenen, waarvan sommigen zich dociel door de kerk lieten leiden, anderen zich weer kritisch binnen hun geloof verder ontwikkelden en een groep die de nieuwe denkbeelden volledig omarmde. Het is dus geen verrassing dat in 1953 nog velen de overstroming in Zeeland als vingerwijzing van God zagen.

Het bronnenmateriaal

Naast het veranderde denken, de toename van de geletterdheid onder de bevolking en de verschillende manieren waarop bevolkingsgroepen werden getroffen, zijn de bronnen die we gebruiken om een beeld te krijgen van overstromingen en het denken over dergelijke rampen bepalend. Wie is er aan het woord en... waarom die!

In veel oude kronieken en geschriften uit de middeleeuwen en uit de zestiende eeuw wordt een bepaald jargon gebruikt om overstromingsrampen te verwoorden. Het gaat niet alleen over tempeest, "tempest vander zee", inundatie, hoge vloed of hoge zee, maar we treffen ook nadere kwalificaties aan zoals: nooit eerder gezien, deluvie, zonder memorie, jammerlijke vloed en... regelmatig wordt er gerefereerd aan de rol die God daarbij zou hebben gespeeld. Uit Scherpenisse komt in 1682 de volgende omschrijving: "inde stormen en hoogen vlooden en insonderheit inde extraordinaren hoogen ende nooijt gehoorden vloet den 26 Jan. 1682."⁵ Een aantal van die termen behoort tot de standaard om dergelijke rampen aan te duiden. In feite worden er drie dingen meegedeeld. Er is een zware storm geweest met hoge vloed. Er is een uitzonderlijk hoge vloed geweest, dus springtij of stormvloed. Dit is een vloed geweest die we nooit eerder hebben meegemaakt. De perceptie hier blijft zakelijk, op de laatste opmerking

na. Voor diegenen echter die in 1682 leefden was de laatste vloed in 1606 geweest, dus het is logisch dat de schrijver die niet had meegemaakt.

In de correspondentie tussen ambtenaren over overstromingsrampen worden vrijwel steeds termen gebruikt als “tempest vander zee”, tempeest of inundatie. Een hoge ambtenaar uit de zestiende eeuw die veertig jaar in dienst was, maakte immers de inundaties van 1509, 1511, 1530 en 1532 mee. Voor hem waren deze rampen gesneden koek; bovendien zat zo’n man ergens in Gent, Brussel, Rijsel of Den Haag. Zelfs de aanduiding dat men nooit eerder zo’n vloed had gezien terwijl er enkele jaren daarvoor nota bene een soortgelijke ramp was geweest, moet als een soort standaarduitdrukking worden beschouwd. De termen *delugie*, *deluge* en varianten daarop refereren aan de zondvloed. De term heeft de lading van algemene afstraffing door God. Wat dat betreft behoorden behalve strenge winters ook overstromingen tot het strafarsenaal van God.⁶ Daarnaast is ook *delugie* een term die vooral de omvang van de ramp wil illustreren. Het is een woord dat men vanuit het geloof kende.

In feite zijn veel van de gebruikte termen om de ernst en omvang van een overstroming aan te duiden metaforen. Een verschijnsel dat overigens van alle tijden is. Ook nu nog spreken velen – vooral politici in verkiezingstijd – wenselijkheden, dwingende waarheden en zaken uit die groepen graag willen horen. Anderzijds worden termen en uitdrukkingen gebruikt die een totaal andere lading hebben gekregen, zoals de uitdrukking “My God!” vaak gehoord wordt bij schooljeugd om uitdrukking te geven aan bepaalde emoties, die overigens totaal los staan van christendom of enige andere vorm van religie.

Ook zien we verschil in bronnen die rechtstreeks en direct uit het getroffen gebied komen en bronnen van veel verderaf of enige tijd later. In de eerstgenoemde categorie treffen we sneller wat emotionele uitingen aan dan in de tweede categorie. In de tweede categorie komen we niet zelden flagrante overdrijvingen tegen. Sommige ‘bronnen’ maken het zo bont dat er meer mensen verdronken zouden zijn dan dat er in het gebied woonden.

Een geheel andere categorie bronnen zijn de pamfletten en boeken die over rampen gaan. Hierin treffen we eerder een pleidooi aan om een minder zondig leven te leiden dan een daadwer-

kelijke, degelijke beschrijving van de ramp. Kijkt men wie de schrijvers zijn, dan zijn dit in de Republiek niet zelden predikanten. Een sprekend voorbeeld is het boek dat in 1682 verscheen naar aanleiding van de overstromingen door de stormvloed van 26 januari in datzelfde jaar.⁷ Ouden-

Titelblad van een van de vele almanakken die sinds ca. 1600 verschenen.

hove was predikant en merkte op dat in alle landen God met plagen reageert op zonden waarbij Hij gebruik maakt van de elementen van het klimaat. Deze categorie schrijvers roept de zondaars op tot inkeer, het middel daartoe is de overstromingsramp en het voorkomen van een volgende. Wat dit betreft, is er weinig verschil met veel middeleeuwse kronieken; vele werden immers in kloosters geschreven. Uiteraard had de geestelijkheid er alle belang bij de gelovigen op het goede pad te houden. Eenmaal treffen we in een kroniek aan dat een klooster door een grote brand was verwoest. De opmerking dat dit de straf van God was, ontbreekt hierbij echter.

Vervolgens is het van belang bij elke bron te bekijken wie deze heeft geproduceerd en welk belang de schrijver van een geschrift had bij de ramp. Bij de zojuist genoemde pamfletten en

rampboeken is dat duidelijk. Ligt dit bij lieden die verantwoordelijk waren voor goede en betrouwbare dijken, zoals schouten, baljuws, ontvangers en griffiers anders? Zij deden twee dingen. In de eerste plaats gaven ze een beschrijving van de schade, in de tweede plaats zochten ze naar een

Vloedpeilen in de noord-Duitse stad Husum. Foto Nellie de Kraker, 2009.

verklaring. Ze gebruikten daarbij de eerdergenoemde terminologie. Niet zelden ging men zover te beweren dat de ramp gewoonweg het werk van God was. Dit impliceert dat de overstroming de macht van de mens te boven ging, met andere woorden, dat de verantwoordelijken geen blaam trof. Dit ondanks het feit dat er sprake geweest zou kunnen zijn van slecht dijkonderhoud, van slecht toezicht, van onderlinge tegenstellingen of iets dergelijks. Door hun woorden zorgvuldig te kiezen, ontlieden de verantwoordelijken dus fijntjes hun verantwoordelijkheid.

Maar vaak zat er meer achter. Zeer illustratief is de wijze waarop de overstromingsrampen van

1530/'32 werden aangepakt in de poldergebieden van Hulst tot Terneuzen en op Zuid- en Noord-Beveland. In eerstgenoemd gebied werd de schade vrijwel hersteld. Dit was vooral te danken aan het optreden van de vorst. Op de Bevelanden had het decennialang aan goed dijkonderhoud ontbroken toen de rampen zich voltrokken. Bovendien waren de tegenstellingen tussen ambachtsheren, steden en andere belanghebbenden zodanig groot en was er te vaak arbeidsonrust onder dijkwerkers zodat grote gebieden langere tijd onder water bleven staan.

Eveneens illustratief is de wijze waarop de verantwoordelijken op Walcheren over de overstromingsramp van 1682 dachten:⁸

... wel is waer dat het God Almachtigh op de 26. Jan. laestleden belieft heeft dese landen te besoecken met een ongehoorde hooge watervloet waer door onder meer andere landen, de dijcken en zeewercken deses Eijlants niet alleen seer geruijneert en onstelt sijn geworden maer selfs van doorbrake op de verscheijde plaetsen niet vrij sijn geweest doch wie weet niet dat alle onse predecesseurs die onse voorsorge niet suffisant is of is geweest om soodannige onverwachte ende ongehoorde watervloeden ende stormen te wederstaen; sulcx dat wij niet konnen gelooven dat een redelijcke ziel sou konnen seggen dat de ongelucken door Gods watervloet ende tempeest gecauseert door onse onachtsaemheijt soude wesen voortgekomen twelck wij altijt voor God ende voor menschen die de reden plaets geven wel sullen konnen verantwoorden...

Om maar zoveel mogelijk steun van elders te krijgen, werd alle nadruk gelegd op het goddelijke karakter van de overstroming, waaraan de schout, baljuw en heemraden uiteraard niets konden doen. Het was een beproefde formulering om financiële bijstand te verkrijgen. Overdrijving op deze wijze werd overigens ook in voorgaande eeuwen gebruikt om de regering tot geldsteun te bewegen dan wel tot verlichting van belastingen.

Een laatste invalshoek

Wie in 1500 werd geboren en 55 werd, maakte in zijn leven de stormvloeden van 1509, 1511, 1530, 1532 en twee in 1552 mee. Een ongelofelijk groot

aantal voor een kort leven. Voor die tijdgenoten, maar ook voor mensen uit vroeger eeuwen waren overstromingen frequent, dus 'normaal'. Deze laatste kwalificatie treffen we zelfs juridisch verankerd aan in het Vlaamse dijkrecht uit de middeleeuwen: wie de dijken niet kon houden, verliet zijn dijkage en maakte recht van het abandon. Bedijken was een zaak van overwegend particuliere investeerders en als de onderneming mislukte dan liet men deze onder water staan. Zo'n situatie was dus eigen schuld dikke bult! Dit menselijk falen had weinig te maken met goddelijke bestraffing. Uiteraard was er altijd het vangnet dat hieruit bestond dat derden de dijkage overnamen en deze voltooiden of dat de vorst deze overnam, zoals hij dat in 1530 in Saeftinghe en bij Terneuzen deed.

Dat overstromingen in het verleden een 'normaal' verschijnsel waren, blijkt ook uit de eerste grote overzichtskaarten van Zeeland en Noord-Vlaanderen, zoals die van Christiaan sGrooten. We zien op deze kaart uit circa 1560 vier landschappen: de steden en nederzettingen, de poldergebieden, de overstroomde gebieden met daarin nog de vele verdronken dorpen, en de wateren. Bekijken we alleen Zuid- en Noord-Beveland, dan is er eigenlijk geen plek te vinden waar je meer dan tien kilometer van een polder woont die is overstroomd. Noord-Beveland en het later zo genoemde Verdronken Land van Zuid-Beveland zijn eindeloze vlakten waarin de ene na de andere kerktoren boven de golven uitsteekt. Is het overdreven te stellen dat ouderen in de avonden de vele verhalen van al die verdronken dorpen en kleine verdronken steden graag doorvertelden aan de jongeren, zeker wanneer het buiten vreselijk tekeerging?

Aan al die grote verdronken oppervlakten voormalig cultuurlandschap zat nog een ander aspect. De verdronken landen vormden voor de inwoners uit de aanpalende polders een belangrijke bron van inkomsten. Hier werden de schapen en koeien geweid. Hier werden bij laagtij veel bruikbare bouwmaterialen weggehaald. Hier werden ook scheepsladingen klei weggehaald om elders in dijken te worden verwerkt en er werd op bepaalde plaatsen ook gemoerd. Kortom, een verdronken polder vlak naast de deur kon een belangrijke bron van inkomsten zijn. Hier dringt zich de vergelijking op met het bewust doen stranden van rijkbeladen schepen, zodat men zich

te goed kon doen aan het wrak en zijn inhoud. Eigenbelang is dus een tijdloos verschijnsel.

Niet alleen het kaartbeeld herinnerde de tijdgenoot aan vroegere overstromingsrampen, ook het aanbrengen van een peil bij bruggen en sluizen waar de hoogte van vroegere overstromingen te zien zijn, hield de herinnering levend. Vloedpeilen werden op deze wijze dus een wezenlijk onderdeel van het collectief geheugen van een gemeenschap die leefde met het gevaar van overstroming. Het aanbrengen van vloedpeilen zien we vooral langs de Waddenzeekust in diverse havensteden, ook bij bruggen in grote steden langs de grote rivieren. In Zeeland hebben ongetwijfeld ook dergelijke vloedpeilen bestaan, maar deze zijn door het voortdurend aanpassen van bruggen en sluizen feitelijk verdwenen. Wel bestaan er nog in oude gebouwen.

Conclusies

In dit artikel is onderzocht hoe de tijdgenoten overstromingen een plaatsje gaven in hun denkwereld. Perceptie van overstromingen biedt ons een complex beeld. Enerzijds is daar het besef van menselijk falen dat op allerlei manieren werd onderbouwd. Anderzijds is daar het beeld dat God straft, dus ook met overstromingen. De kerk, die lange tijd het monopolie over kennis en geletterdheid had, maakte van overstromingen gebruik om de zondaars op het rechte pad te krijgen. De grote massa, die het meest te lijden had van natuurrampen en dus ook overstromingen, volgde deze visie alleen al om het simpele feit dat zij de kennis om dit te weerleggen veelal ontbeerde. Vele rijken, onder wie vaak ook verantwoordelijken voor overstromingen, deelden die mening omdat tegen het goddelijk ingrijpen weinig was in te brengen en dit hun eigen falen verbloemde.

Een bijkomend en lastig in te schatten kenmerk van het bronnenmateriaal over overstromingsrampen is de wijze waarop deze zijn verwoord. Daarbij is het noodzaak om door alle metaforen en beeldspraak heen te kijken en te doorgronden wat nu werkelijk wordt bedoeld. Ook hebben we gezien dat het een misvatting is als zou er nu niemand meer zijn die overstromingen als goddelijke interventie ziet.

Ten slotte is duidelijk geworden dat mensen voor 1800 gewend waren te leven in een gebied met overstromingen, gelet op het kaartbeeld van

Zeeland met enorme overstroomde gebieden. Dit was overigens ook een tijd waarin het wettelijk was vastgelegd dat bedijkingen aan het zeewater konden worden overgegeven als landeigenaren er niet meer in slaagden deze te behouden. Ten slotte nog het collectieve geheugen: vroeger waren dit de vloedmerken, tegenwoordig zijn het de gedenktekens en musea die ons alert houden.

Noten

1. Jeroen Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar*. Walburg Pers, Zutphen 1999, pp. 21-27, 41-42, 103-104, 135-136.
2. Herman Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Stadscultuur in de late middeleeuwen*. Meulenhof, Amsterdam en Kritak, Leuven 1988, pp. 55-73.
3. Stadsbibliotheek Kortrijk, hs. 175, fol. 264.
4. Zeeuwse Bibliotheek, hs. 6471, deel II, fol. 419.
5. Zeeuws Archief, toegangsnr. 3422: Polder Scherpenisse, inv.nr. 133, rekening 1681/82.
6. *De sneeuwpoppen van 1511*, p. 70.
7. Jacobus van Oudenhoven, *Antiquitates Cimbricae renovatae, dat is, vernieuude oudtheden der Cimbren of een raer verhael van de Cimbren ende Cimberische vloet ende van 't hoogh water 1681 en hoogen vloet van den 26 January 1682*. Symon Swart, Haarlem 1682.
8. Zeeuws Archief (Middelburg), Polder van Walcheren, inv. nr. 199, februari-maart 1682.